वा। वेदास्राण्येव तानि स्युर्वर्त्तुलान्यथ वा क्वचित्। वेदास्राणि, चतुरस्राणि। आम्नायरहस्ये "कुण्डानि चतुरस्राणि वृत्तनालाकृतीनि वा। नव पञ्चाथ वा चैकं कर्त्तव्यं लक्षणान्वितम्। नवकुण्डविधाने तु दिक्षु कुण्डाष्टके स्थिते। नवमं कारयेत् कुण्डं पूर्वेशानदिगन्तरे। विधाने पञ्च कुण्डानामीशाने पञ्चमं भवेत्"। ज्ञानरत्नायल्याम् "दिक्षु वेदास्रवृत्तानि पञ्चमं त्वीशगोचरे"। नारदीयेऽपि "यत्रोपदिश्यते कुण्डचतुष्कन्तत्र कर्म्मणि। वेदास्रमर्द्धचन्द्रञ्च वृत्तं पद्मनिभं तथा। कुर्यात् कुण्डानि चत्वारि प्राच्यादिषु विचक्षणः। कुण्डयेद्यान्तरञ्चैव सपादकरसम्मितम्। पीठवद्वन्तु यत्कुण्डं सुप्रमाणं सुगर्त्तकम्"। बह्वृचपरिशिष्टे "भुक्तौ मुक्तौ तथा पुष्टौ नीर्णोद्धारे विशेषतः। सदा होमे तथा शान्तौ वृत्तं वरुणदिग्गतम्"। कामिके तु तत्तद्दिक्षु तत्तत्फलार्थं कुण्डोक्तिर्यथा ऐन्द्र्यां—स्तम्भे चतुष्कोणमग्नौ भागे भगाकृति। चन्द्रार्द्धं मारणे याम्ये, नैर्ऋते हि त्रिकोणकम्। वारुण्यां शान्तिके वृत्तं, षड्स्रं वायुदिक्तटे। उदीच्यां पौष्टिके पद्मं रौद्र्यामष्टास्रमुक्तिदम्"। सर्वेषु चैतेषु होमानुसारेण हस्तादिमानं क्षेत्रफलसुपकल्पनीयम्। तदुक्तं भविष्यपुराणे "सृष्टिमानं शतार्द्धे तु शते चारत्निमात्रिकम्। सहस्रे त्वथ होतव्ये कुर्यात्कुण्डं करात्मकम्। द्विहस्तमयुते तच्च लक्षहोमे चतुःकरम्। अष्टहस्तात्मकं कुण्डं कोटिहोमेषु नाधिकम्"। सृष्टिमानमिति, बहुसृष्टिहस्तमात्रमित्यर्थः। इदानीं चतुरस्रादिकुण्डानामुद्धारक्रमोऽभिधीयते। चतुरस्रं तावदाह विश्वकर्म्मा "कृत्वा प्राक् सूत्रमर्द्धाङ्कं दक्षिणोत्तरमत्स्ययोः। न्यस्य सूत्रं ततः कोणैरङ्कितैश्चतुरस्रकम्"। पूर्वार्द्धेनाप्युपायेन प्राचीं निश्चित्य प्राक्पश्चिमायातां रेखामालिख्य तामर्द्धभागे लाञ्छयित्वा दक्षिणोत्तरदिशोर्मत्स्यद्वयं कुर्यात् सूत्रोपरि सूत्रान्तरनिपातनात् स्वस्तिकमध्यार्द्धतः शिल्पशास्त्रेषु मत्स्य इत्युच्यते। मत्स्यद्वयनिष्पत्तिश्चात्रैवं कार्य्या। पूर्वोक्तरेखापरिमितस्य सूत्रस्यादिं तस्याएव रेखाया मूले निधाय तत्सूत्रान्तरं परिभ्राम्य वृत्तं रचयेत् तस्या एवरेखाया अपरप्रान्ते तस्यैव सूत्रस्यादिं निधाय तत्सूत्रान्तं परिभ्राम्य द्वितीयान्तं कुर्यात् एवं वृत्तद्वये कृते दक्षिणोत्तरदिशोर्मत्स्यद्वयं निष्पद्यते अथ मत्स्यद्वये पूर्वोक्तरेखालाञ्छने चैकं सूत्रं निष्पाद्य दक्षिणोत्तरायतां रेखां लिखेत्। एवं दिक्षु साधितासु विदिक्साधनार्थं कोणान् लाञ्छयेत्। तत्रायं प्रकारः—पूर्वनिष्पन्नरेखाप्रान्तचतुष्टयस्य प्रत्येकं पार्श्वद्वये चिकीर्षितपरिमाणस्यार्द्धमर्द्धं निधाय तत्सन्धौ कोणलाञ्छनानि कुर्यात् ततः कोणलाञ्छनेषु सूत्रचतुष्टयनिपातनात् पूर्वदिग्युदङ्मुखयोनिकं चतुरस्रं कुण्डं कुर्यात्। योन्याकारादीनामुद्धारश्चतुरस्रप्रकृतिकस्तु कामिकशास्त्रात् "पञ्चमांशं पुरोन्यस्य मध्ये वेदांशमानतः। भ्रमादश्वत्थपत्राभं कुण्डमाग्नेयमुच्यते"। क्षेत्रस्य पञ्चमभागं पुरःप्राच्यां दिशि विन्यस्य मध्ये कोणसूत्रस्येति शेषः। वेदांशः, तुरीयांशः। भ्रमात्, सूत्रान्तपरिभ्रमणेन अश्वत्थपत्राकारं कुण्डमाग्नेयदिशि कुर्यादिति। तत्रायं निर्म्माणप्रकारः पूर्वोक्तन्यायेन समचतुरस्रीकृतस्य क्षेत्रस्य पश्चिमरेखामध्यात् पूर्वरेखामध्यभेदिनीं क्षेत्रसूत्रपञ्चमांशाधिकां गर्भरेखामालिख्य नैर्ऋत्यदेशे कोणसूत्रतुरीयांशे लाञ्छयित्वा तल्लाञ्छनोपरि विन्यस्तादेः सूत्रस्य पूर्वोक्तगर्भरेखामूलविन्यस्तं प्रान्तं परिभ्राम्य बहिर्वृत्तार्द्धं निष्पाद्य वायव्यकोणेऽप्येवमेव वृत्तार्द्धं रचयेत्। ततो गर्भरेखाप्रान्तात् वृत्तद्वयप्रान्तस्पर्शि सूत्रद्वयं निपात्य पिप्पलपत्राकारमाग्नेयदिग्युदङ्मुखयोनिकं योनिकुण्डं विदध्यात्। "चतुरस्रे ग्रहैर्भक्ते त्र्यङ्गादान्तौ तदंशकौ। मध्यसप्तांशमाने तु कुण्डं खण्डेन्दुवत् क्रमात्"। चतुरस्रे क्षेत्रे ग्रहैर्नवभिर्विभक्ते त्र्यादान्तौ त्र्यङ्गा अवशिष्टसप्तमांशमानेन सूत्रभ्रामणात् खण्डेन्दुसदृशं कुण्डं कुर्यात्। अत्रैवं कृतिः—चतुरस्रं क्षेत्रं नवधा विभज्य तत्र प्रथमोऽन्तिमश्चेति भागद्वयं परित्यज्य अवशिष्टसप्तभागादिमरेखागर्भदेशे सूत्रादिं निधाय तस्यैव भागसप्तकस्यान्तिमरेखागर्भदेशे सूत्रान्तं निवेश्य तत्सूत्रपरिभ्रामणेन प्रथमरेखात्रयं विश्रान्तप्रान्तवृत्तार्द्धं विरचयेत्। अथ प्रथमरेखाप्रान्तद्वयमपि वृत्तार्द्धे संयोज्य दक्षिणदिगवस्थितत्तत्तराशाभिमुखयोनिकं कुण्डं चन्द्रखण्डं विदध्यात्। "त्रिभागवृद्धितो मत्स्यैस्त्रिभिर्नैशाचरं भवेत्"। स्थानत्रये तृतीयांशत्रयं वृद्ध्या मत्स्यत्रयेण नैशाचरं नैर्ऋत्यदिक्सम्बन्धि कुण्डं कुर्यात्। इदायं सम्प्रदायः। पूर्ववत्समचतुरस्रं क्षेत्रं निर्म्माय तत्तिरश्चीनपश्चिमरेखामध्यात् तिर्यगवस्थितपूर्वरेखामध्यभेदिनीं क्षेत्रसूत्रतृतीयभागाधिकां गर्भरेखामालिख्य पूर्वोक्तपश्चिमरेखाप्रान्तद्वयमपि क्षेत्रसूत्रत्रयोदशभागाधिकं कुर्यात् ततो गर्भरेखाप्रान्तात् पूर्वोक्तपश्चिमरेखाप्रान्तद्वयमपि क्षेत्रसूत्रतृतीयभागाधिकं कुर्यात्।